

Az explicitációs hipotézis néhány elméleti kérdéséről

Kusztor Mónika – Vahram Atayan

A fordítás eredményeként létrejött szövegeket a szakirodalom hipotetikus megállapítások (Baker 1996) és empirikus vizsgálatok eredményei (pl. Weissbrod 1992, Shlesinger 1995, Klaudy 1996, Pápai 2001, 2002) alapján tipikus módon explicitnek tekinti a nem nyelvi közvetítés során keletkezett szövegekhez képest. Ennek nyomán az explicitáció Blum-Kulka (1986) óta fordítási univerzálénak számít a fordítástudományban, maga a fogalom pedig olyan fordítási műveletként – vagy annak eredményeként – nyer meghatározást, amelynek során a fordító „nyiltabban, világosabban, esetleg több szóval fejez ki valamit a célnyelvi szövegben, mint ahogy azt a forrásnyelvi szöveg szerzője tette” (Klaudy 1999: 5), „a könnyebb, biztosabb értelmezés elősegítésére kifejt, felszínre hoz bizonyos, az eredetiben nem kifejtetten, hanem beleértve, utalásszerűen vagy éppen homályosan meglévő nyelvi vagy nyelven kívüli információt” (Pápai 2002: 488), „turns the implicit (in the source-text) into the explicit (in the translation)” (Weissbrod 1992: 153). A témának szentelt viszonylag nagy számú tanulmány ellenére nem tűnnek azonban tisztázottnak az explicitációs hipotézis elméleti alapjai (vö. Heltai 2003 megállapítását). Nem világos, mit jelent pontosan, hogy „felszínre hoz”, „kifejt”, mit takar és főleg miben nyilvánul meg az „implicit” információ „explicitté” tétele. Ellentmondások lelhetők fel továbbá a fogalomról alkotott absztrakt szintű elképzelés és annak egyes szakirodalomban feltételezett formai szintű leképezése között. Jelen dolgozat célja, hogy (a teljesség igénye nélkül) az explicitáció fogalmának elméleti-definíciós kérdéseit vitassa, vázolva az explicitáció jelenségének egy lehetséges megközelítési módját, és kísérletet tegyen egy olyan definíció megfogalmazására, amely megengedi a jelenség módszertanilag – lehetőség szerint – tiszta megragadását. Előrebocsátandó azonban, hogy ezen értekezés szűk keretei között az explicitáció csupán (nézetünk szerint) legfontosabb aspektusait áll módunkban tárgyalni; a nyelvi kifejtettség átfogó vizsgálata még további kutatást igényel.

1. Az explicitáció mint nyelvi rendszerek összehasonlításának eredménye

1.1. Az explicitáció/explicittség magasabb foka és bizonyos morfoszintaktikai elemek (morféma, szó, tagmondat) számának emelkedése között gyakran feltételezett korreláció nem fogadható el minden további nélkül. Nem csak azért,

mert ez implicit módon magában hordozza a bizonyos grammatikai kategóriák inherens explicitiségéről alkotott feltételezést, hanem azért is, mert ellentétben áll az explicitáció jelenségéről alkotott elképzeléssel (ld. a szakirodalomból fent idézett meghatározásokat). Kétségtelenül igaz például, hogy oroszból való fordítás esetén a magyarban szükséges a névelő hozzáadása. Nem világos azonban, miért lenne *az asztal* „egyértelműbb”, „nyelvileg kifejtettebb” vagy „könnyebben érthető”, mint a *стол*. Ha tehát explicitációnak nevezzük a célnyelv és a forrásnyelv grammatikai rendszerének különbségeiből adódó betoldási szükségességeket, világos ellentétbe kerülünk az explicitációról alkotott intuícióval.¹ Hasonló a helyzet az *in my garden* vs. *kertemben* esetében. A módszertanilag tiszta eljárás érdekében fontos megkülönböztetni a nyelv absztrakt/tartalmi szintjén elhelyezkedő explicitáció/implicitáció fogalompárt a materiálisan értelmezett expanzió/redukció fogalompárostól, amely utóbbi pusztán a szavak számának csökkenését ill. növekedését foglalja magába (a megkülönböztetést vö. pl. Wotjaknál 1985: 32) és nem jár automatikusan a tartalmi szint explicitációs/implicitációs szintjének változásával. Jó példát szolgáltatnak ennek szemléltetésére az ún. politikailag korrekt kifejezések (*kövér* vs. *horizontally challenged*), hiszen ezek az eufemisztikus megfogalmazások kifejezetten abból a célból jöttek létre, hogy elkerüljék a szóban forgó dolog vagy személy (valamilyen tulajdonságának) közvetlen, egyértelmű megnevezési módját. A nyelvek grammatikai és lexikai rendszeréből adódó különbségek (pl. pro-drop vs. nem pro-drop nyelvek, a grammatikai nem megléte vagy hiánya, mellékmondatok vs. igeneves szerkezetek használata), ortográfiai konvenciók (egybe- vagy különírás), stilisztikai preferenciák mind olyan tényezők, amelyek a nyelv felszíni elemei számának növekedéséhez vagy csökkenéséhez vezethetnek, de semmiféle közvetlen összefüggésben nem állnak sem a mondanivaló világosságával, egyértelműségével, sem annak könnyebb megértésével.²

Hasonlóképpen problematikus nézetünk szerint minden esetben explicitációról beszélni akkor, ha a forrás- és célnyelv szókészletének különböző felépítése miatt a fordító a forrásnyelvi szóhoz képest szűkebb jelentésű szót kénytelen használni. Ha ugyanis egyes, szövegkörnyezetből kiragadott szavakat vetünk össze, akkor csak jelentéspotenciáljukat állítjuk szembe egymással, holott a kommunikáció szempontjából annak van jelentősége, mit jelentenek a konkrét kontextusban és szituációban, és nem annak, hogy potenciálisan mit jelenthetnek. Példaként nézzük a gyakran idézett *brother* – *öcs/báty* oppozíciót egy általunk konstruált párbeszédben, amelynek szereplői tanár és diák, s ahol ez utóbbi a számonkérő kérdésre egy a valóságnak nem megfelelő kifogást talál ki:

- Miért nem készítette el időre a dolgozatát?
- *My brother was ill.* vs. – *Beteg volt a bátyám.*

Feltéve, hogy az említett fiútestvérnek a tágabb kontextusban semmiféle szerepe nincs, nem belátható, mennyiben lenne a magyar változat a konkrét kommunikációs helyzetben „világosabb”, vagy mennyiben közvetítene több, a kommunikáció szempontjából fontos információt.³ Az adott helyzetben az adott

lexéma által közvetített releváns információ csupán annyi, hogy közeli családtagról van szó, akit betegsége esetén ápolni kell.

Két szó „nyelvi kifejtettségének”, „precíziségének”, vagyis „explicitiségének” *langue*-szinten való összehasonlítása nem lehetséges, mivel a nyelv ezen a szintjén szemlélve két különböző *signifiant*s-ról van szó, amelyhez két különböző *signifié*s tartozik ({brother: TESTVÉR, FÉRFI} vs. {öcs: TESTVÉR, FÉRFI, FIATALABB}/ {báty: TESTVÉR, FÉRFI, IDŐSEBB}).⁴ Annak megítélése azonban, hogy melyik *signifiant* alkalmas egy bizonyos *signifié* világosabb és precízebb jelölésére, csak akkor lehetséges, ha ugyanarról a *signifié*-ről van szó, hiszen különben hiányzik az összehasonlításhoz szükséges *tertium comparationis*, amelyhez viszonyítva az explicitiség fokát meghatározhatnánk. *Öcs* és *báty* csak a *langue* szintjén tartalmaz több jelentéselemet, mint a *brother*. A nyelvi kifejezés „világosságát”, „egyértelműségét” és ezek kritériumait csak a konkrét nyelvhasználat összefüggésében és annak függvényeként van azonban értelme vizsgálni. Hiszen a kommunikáció során nem minden közvetített információ rendelkezik ugyanazzal a relevanciával a konkrét kommunikatív célokat nézve. Hogy egy nyelvi kifejezés mely potenciális jelentéselemei válnak aktívvá *parole*-szinten, az a mindenkori konkrét beszédhelyzettől függ, annak összes kommunikatív és kontextuális-szituatív tényezőjével együtt.

A *brother* – *öcs/báty* fordítási viselkedését elemezve két lehetőséget különböztethetünk meg (angolról magyarra való fordítás esetén): 1. a forrásnyelv (FNY) oldalán ismert tény vagy a szöveggörnyezetből ill. szituációból levezethető, hogy a *brother* fiatalabb vagy idősebb fiútestvért takar-e; 2. ez nem ismert és nem is vezethető le. Az 1. esetben a magyarban a fordító gond nélkül kiválasztja a megfelelőt az *öcs/báty* közül. Ezzel a célnyelv (CNY) olvasója nem kapott több információt, mint a FNY-i olvasó, hiszen számára már világossá vált, hogy kisebb vagy nagyobb fiútestvérről van-e szó. A 2. esetben nem is merül fel a szóban forgó jelentéselem relevanciája: ami egy kommunikációs szituációban nem ismert és nem is vezethető le, az semmiképpen nem lehet a kommunikáció szempontjából releváns,⁵ tehát a CNY-i magyar olvasó – függetlenül attól, hogy *öcs* vagy *báty* áll a szövegben – mindenképpen csak az adott közlésre nézve releváns jelentéstartalmat választaná ki a potenciálisan lehetségesek közül, vagyis: {TESTVÉR, FÉRFI}. Az ezen kívül eső potenciálisan lehetséges jelentéselemek semmiképpen nem járulnának hozzá a közlés egyértelműségéhez, kifejtettségéhez (ld. ehhez Koller 1997: 230, egy-a-sokhoz-megfelelések 1. és 2. pontja). Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a példánkban adott lexémák különböző jelentéspotenciáljából a befogadó végeredményben messzemenőleg ugyanazt az információt szelektálja. Az itt leírtakkal analóg módon elemezhető, így nézetünk szerint szintén nem az explicitáció körébe tartoznak bizonyos nyelvek stilisztikai konvencióival magyarázható jelenségek is (pl. idéző igék változatossága a magyarban az angolhoz képest, ld. Klaudy 1986).

1.2. Látható tehát, hogy ha felszíni elemekből vagy izolált szavak jelentéséből indulunk ki, akkor konstraintív eredményhez jutunk, amelyek nem felelnek meg annak a jelenségnek, amit explicitációnak neveztünk. A formai kategó-

riákból kiinduló elemzés célszerű és hasznos akkor, ha a nyelvi rendszerek különbségéből adódó fordítási nehézségek és az azok megoldására irányuló fordítói stratégiák állnak az érdeklődés középpontjában. Az explicitáció jelenségének vizsgálatakor azonban alapvetően más a kérdésfelvetés: a vizsgálat tárgya nyelvi megformálások „egyértelműségének”, „precizitásának” kutatása, ami magában foglalja az interpretáció aspektusát és egyben felveti a kérdést, kinek a szemszögéből szemléljük azt. A fent leírt nyelvrendszerbeli eltérések bizonyára csak a kutató szemszögéből tűnnek fel, aki ismeretei alapján képes „meglátni” a nyelvészeti kategóriákat. Kérdéses azonban, hogy a fordító, aki igyekszik a CNY-i olvasónak nagyjából ugyanazt közvetíteni, amit a FNY-i olvasó tudott meg az eredeti szöveg alapján, a nyelvi rendszerek különbségeit valóban a nyelvi kifejtés, precizitás hordozóinak tartja-e. A fordítónak nincs plauzibilisan feltételezhető oka azt gondolni, hogy az *in my garden* egyértelműbben közvetítene azt az információt, amit a *kertemben* szó közvetít. Ugyanez mondható el a befogadóról is. Ennek az az egyszerű oka, hogy a fordítás folyamatában ugyanúgy, mint az egynyelvű kommunikáció során nem a nyelv mint rendszer, hanem annak konkrét használata áll a középpontban (vö. Kade 1971: 21, Koller 1997: 91, 150). A különböző lehetséges perspektívák közül (tudós, fordító, befogadó) az explicitáció tanulmányozása kapcsán a befogadóé látszik a legcélravezetőbbnek, hiszen neki készült a szöveg, így az ő szempontjai relevánsak a közlés egyértelműségének, kifejtettségének megállapításánál. Az explicitációt ezért ebből a megközelítésből kiindulva érdemes vizsgálni, figyelembe véve mindazt az információt, ami a befogadóknak (FNY-ieknek és CNY-ieknek egyaránt) a szövegek (FNY- és CNY-i) kapcsán rendelkezésükre áll. A következő fejezetben ennek kifejtése következik.

2. Explicitáció és interpretáció

2.1. A nyelvhasználat gyakran megfigyelhető jelenségei közé tartozik, hogy a nyelvhasználók a kommunikációt általában egy nem mindig egyértelmű eredményhez vezető folyamatnak tartják. Leolvasható ez például olyan, az interpretáció irányítására és eredményességének biztosítására irányuló, részben lexikalizált kifejezéseken, mint: „A félreértések elkerülése végett”, „Hogy világos legyen...”, „Nyomatékosan kijelentem...”, vagy éppen olyanokon, mint: „csak célozgatott rá”, „nem mondta nyíltan” (Ducrot 1998: 5).

Egy ilyen intuíció alapja nyilvánvalóan csakis különböző nyelvi realizációknak egy konkrét kommunikatív szituációra vonatkozó (implicit) összehasonlítása lehet, amelyek egy képzeletbeli skálán helyezkednek el explicititásuk mértékének megfelelően, ami minden valószínűség szerint az interpretáció folyamatának menetéről és eredményéről alkotott elképzeléseknek felel meg. Ezen feltevés szerint az a nyelvi kifejezés explicitebb, amely az adott kontextusban ill. szituációban olyan interpretációt generál, mely kevesebb problémával és nagyobb valószínűséggel vezet a feladó által kívánt eredményhez. Az ilyen nyelvi formák összehasonlításának alapja azok *parole*-szintű értelme, tehát konkrét

kommunikatív szituációban annak minden aspektusával együtt, szemantikai és pragmatikai funkciójukat együttvéve.

Az explicitáció ezen felfogásából az is világos, hogy meghatározása csakis azon a szinten történhet, amelyen az interpretációs folyamatok zajlanak, tehát a nyelvhasználat szintjén. Egyetlen nyelvi jel sem értelmezhető izoláltan, egyetlen nyelvi jel sem potenciálisan egyjelentésű, egyetlen nyelvi jel sem egyértelműsíthető és így nem értelmezhető kontextus és szituáció nélkül. És legfőképpen: nem keletkezhet kommunikatív értelem kommunikációs szituáció nélkül, hogy alapot szolgáltatson különböző nyelvi megformálások kifejtettségének összehasonlításához.

Az „explicitáció fokának” jobb megértése érdekében induljunk ki a nyelvhasználók intuitív elképzeléséből. Két lehetséges kifejezési forma nyelvi kifejtettség fokának összehasonlítása történik, ha egy beszélő így adja vissza a hallottakat: „Bár azt mondta, X, de úgy értette Y, akkor is, ha nem mondta nyíltan.” vagy „Nem mondta nyíltan, hogy X, de azt azért igen, hogy Y.” Vegyünk példaként egy kommunikációs szituációt, amelyet a befogadó utólag a fenti kijelentésekkel kommentálhat: egy munkatársat a főnöke magához rendel, aki utána a neki mondottakról így számol be: „Bár nem mondta nyíltan a főnök, hogy a következő hibámnál kirúg, de azért azt igen, hogy: ‘A következő alkalommal vigyázzon magára!’”. Ezen tudósítás alapján valószínűsíthető, hogy az alkalmazott a következőképpen interpretálta főnöke szavait: a főnök nem csak a további hibák elkerülésére akarta figyelmeztetni (Interpretáció 1: {propozíciós tartalom: HIBÁKAT ELKERÜLNI + JÖVŐ, illokutív szerep: FELSZÓLÍTÁS}),⁶ hanem újbóli hiba esetén „implicit” módon kirúgással fenyegette meg (Interpretáció 2: {propozíciós tartalom: KIRÚGÁS ÚJBÓLI HIBA ESETÉN + JÖVŐ, illokutív szerep: FENYEGETÉS}). Beszámolójában ezt a második interpretációs lehetőséget fogalmazza meg „explicit” módon, olyan megfogalmazással, amely nem ad helyet alternatív értelmezésnek, tehát amit „egyértelműnek” nevezhetünk. A beszámolóból következik azonban, hogy a hallottak alapján nem tart kizártnak egy másik interpretációs lehetőséget (mí szerint egyszerűen felhívták a figyelmét, ne kövessen el több hibát – Interpretáció 1. A nyelvi kifejtettség fogalma és definíciója csak ilyen esetben, azaz két lehetséges, a konkrét szituáció és kontextus által meghatározott interpretáció együttes jelenlétében tűnik plauzibilisnek.

2.2. A fenti fejtegetéseket alaposabban szemügyre véve feltűnik, hogy azok nem kevés hasonlóságot mutatnak különböző inferenciakalkulációkkal, amelyeknek célja kijelentések pragmatikai-kontextuális jelentésének meghatározása. Ezen kalkulációk felhasználása ígéretes lehet az explicitáció általunk javasolt fogalmának operacionalizálásában (a Grice-féle konvencionális és konverzációs implikaturák (*conventional/conversational implicatures*) a Sperber és Wilson-féle 1986 relevancia alapú inferenciák, Moeschler 1989 szekvenciális megszorításai (*contraintes d'enchaînement*), de vö. Roulet et al. 2001: 191ff. is). Az elemzés során egy nyelvi megformálás különböző interpretációi az inferenciafolyamatok különböző lehetséges eredményeként értelmezendők. Az explicitáció kuta-

tása szempontjából azonban fontos, hogy ne csak az interpretációs mechanizmus végén helyesnek ítélt inferenciákat vegyük figyelembe, hanem azt is, milyen „nehéz” út vezetett a végleges interpretációhoz. Más szóval, hogy milyen és mennyi hipotetikus inferenciát kellett elvetni az interpretáció folyamán.

Ez a szemlélet megfelel a Sperber és Wilson (1986: 123ff.) által javasolt relevancia-mértéknek, amelyet a szerzőpáros a „kontextuális hatás” (*contextual effects*) és a „feldolgozási energia” (*processing effort*) relációjaként definiál. Ez utóbbi kategóriába lehetne besorolni az interpretáció során felvetett, de aztán elvetett inferenciákat is. Természetesen hangsúlyozni kell (ahogy teszi ezt Sperber és Wilson is), hogy a két paraméter nem hozzáférhető a közvetlen empirikus megfigyelés számára, csupán indirekt módon kutathatók. A következőkben megkíséreljük pontosabban meghatározni, hogyan képzeljük el nyelvi kifejezések explicitiségi fokának összehasonlítását.

Vegyünk egy kommunikatív szituációt (KSZ), annak ko- (KT) és kontextusával (KNT). Legyen J1 és J2 egy-egy nyelvi jel materiális megjelenése (*signifiants*), amelyek integrálhatóak az adott KT-ba. J2 akkor explicitebb, mint J1, ha teljesülnek az alábbi feltételek:

- a) Fennáll J1 és J2 azonos interpretációjának lehetősége azonos kommunikatív körülmények között (ugyanazon KSZ, KT és KNT mellett), amely interpretáció eredményeként létrejön egy nyelvi tartalom (*signifié*). Ezt a nyelvi tartalmat a továbbiakban S-sel jelöljük.
- b) J1-nek létezik legalább egy lehetséges interpretációja KSZ-, KT- és KNT-ben (egy *signifié* S'), amely eltér S-től (de amely esetleg S implikációja).
- c) S mind J1-nek, mind J2-nek a legvalószínűbb interpretációja.
- d) Nem elhanyagolható annak a valószínűsége, hogy J1-et a befogadó S'-ként interpretálja.
- e) J2 S-ként való értelmezésének valószínűsége nagyobb, mint J1 S-ként való értelmezése.
- f) Végül abban az esetben állhat fenn különbség a nyelvi kifejtettségi fokok között, ha az alternatív interpretációs lehetőségek J1 esetében is valószínűtlenek (azaz mindkét kifejezési mód egyértelműen ugyanahhoz az interpretációhoz vezet), de J1 S-ként való interpretációja nagyobb energiát igényel (több olyan inferenciát generál, amit aztán el kell vetni).

A fenti pontokban leírtak alapján az explicitáció két kategóriáját különböztethetjük meg: az első öt pont a)–e) az interpretációs folyamat végeredménye szempontjából írja le két nyelvi megfogalmazás explicitációs fokának különbségét – itt *dezambiguáló* vagy *egyértelműsítő explicitációról* beszélünk. (Meg kell azonban jegyezni, hogy az a tény, hogy J1 esetén egynél több értelmezési lehetőség áll fenn, növeli az energiaráfordítást is.) Az explicitáció másik kategóriája az f) pontban leírtaknak megfelelően akkor áll fenn, ha J1 interpretációjának eredményeként ugyan csak egyetlen értelmezés lehetséges, de ez több alternatív megoldás fel- és elvetésével jön létre. Az explicitáció ezen kategóriáját *energia-csökkenítő explicitációnak* nevezzük.

Az „explicitáció” mit folyamat az „explicitiség” vagy „explicitebbség” fenti

definíciója szerint határozható meg, azaz egy kevésbé explicit nyelvi jel ill. megfogalmazás leváltásaként egy explicitebbel az adott kommunikatív szituációban, ko- és kontextusban. Ezen művelet tipikus alkalmazása a sikertelen kommunikáció helyrehozása: „Elégszer céloztam már rá, de most már kénytelen vagyok *nyíltan* kimondani: nem vagy kívánatos ebben a házban”.

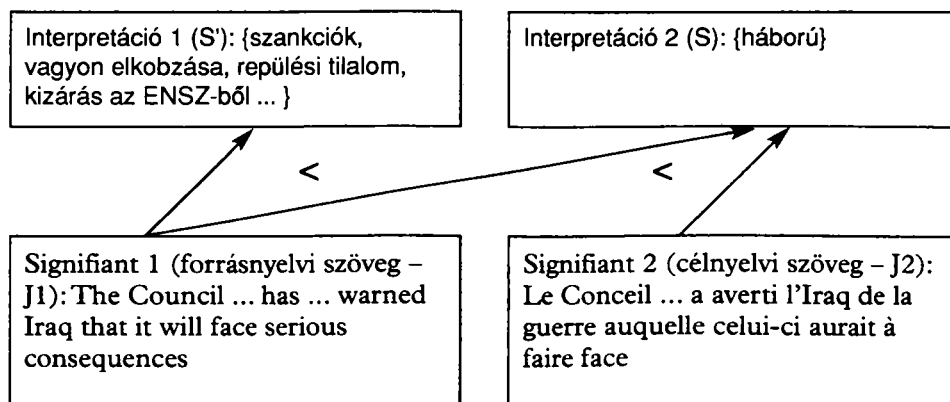
2.3. Lényegesen bonyolultabb a nyelvi kifejtettség fokának definíciója interlingvális kommunikáció esetén, hiszen itt a forrásnyelvi és célnyelvi kultúra, a forrásnyelvi és célnyelvi KSZ, KT és KNT együttes figyelembevételre van szükség. A definíció a transláció esetén annyiban módosul, hogy J1-et a forrásnyelvi befogadó interpretálja a forrásnyelvi KSZ, KT és KNT körülményei között, míg J2-t a célnyelvi befogadó a célnyelvi KSZ, KT és KNT körülményei között. Az explicitáció fokának a transláció körülményei között való vizsgálatához ennek megfelelően szükséges figyelembe venni a FNY-i és a CNY-i befogadó rendelkezésére álló különböző háttértudást, a különböző nyelvrendszerei, stilisztikai és egyéb feltételeket. Más szóval az ily módon definiált explicitáció kettős kötést jelent: a FNY-i és a CNY-i befogadó perspektívájához egyaránt.

A fenti definíció illusztrálására nézzük az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1441-es határozatának egy, az utóbbi időben elhíresült mondatát az angol és a francia szövegváltozatból:

Recalls, in that context, that the Council has repeatedly warned Iraq that it will face **serious consequences** as a result of its continued violations of its obligations; ...

Rappelle, dans ce contexte, qu'il a averti à plusieurs reprises l'Iraq des **graves conséquences** auxquelles celui-ci aurait à faire face s'il continuait à manquer à ses obligations; ...⁷

1. ábra

A < jel az egyes, nyíllal jelzett interpretációk valószínűségének összehasonlítására szolgál.

A vitát a mondat értelmezésekor legfőképp a *serious consequences* kifejezés okozta, mert nem volt világos az értelme, így kérdéses volt, ennek alapján legitimálható-e a háború. Az amerikai interpretáció szerint a határozat megengedte Irak megtámadását. Ezt az interpretációt így lehetne verbalizálni: „Bár úgy fogalmazott a Biztonsági Tanács, hogy ‘serious consequences’, de azt értette ezalatt, hogy ‘háború.’” Ha ez esetben a *serious consequences* kifejezést például franciára a *guerre* szóval fordítja a fordító (ezt a megoldást szemlélteti az 1. ábra), úgy az explicitáció egyik fajtájáról, a dezambiguáló explicitációról lenne szó. Ha azonban a mondat többértelműsége, „implicit” volta éppenhogy megfelelt a szerző szándékának, akkor egészen más a helyzet. (Ismerve a reális politikai helyzetet, ez a feltételezés látszik a legvalószínűbbnek, hiszen a szerzők között amerikai és francia diplomaták is voltak, akiknek ismeretesen ellentétes nézeteik voltak az adott politikai helyzetről.) A szerzők feltehetően tudatosan választottak nagy jelentéstartományú kifejezést, ami sokféle interpretációt lehetővé tesz. A *serious consequences* nem is engedi meg nyíltan a háborút, de nem is zárja ki azt. Egy „explicitáló” fordítás ebben az esetben erősen sértené a FNY-i szerző kommunikatív szándékát, és így nem is lenne explicitebb, hanem egész egyszerűen rossz (a határozatot pedig francia vétó miatt minden bizonynyal nem fogadták volna el).

3. További példák az explicitációra

Az előzőekben az explicitációt az interpretáció eredményének és az interpretációhoz szükséges energia mennyiségének kombinációjaként definiáltuk. Ennek alapján az explicitáció különböző aspektusait figyelhetjük meg és különíthetjük el, amelyek közül a következőkben néhányat példával illusztrálunk. A denotatív explicitációra már láttunk példát az ENSZ határozat kapcsán, a következő, angol forrásnyelvi beszédrészlet és német tolmácsolt párja a konnotáció explicitálásának esetét mutatja:

<p>This would represent a radical change from the previous situation, in which economic activities were controlled by big monopolistic State organizations.</p>	<p>Dies wäre eine radikale Umstellung von der früheren Situation, wo die Wirtschaftsaktivitäten von grossen monopolartigen Staatsorganisationen beherrscht wurden.</p>
--	---

Forrás: Pöchhacker-korpusz⁸

A FNY-i *control* negatív konnotációját (amelyet a szöveg bővebb kontextusa alapján bizonyosan feltételezhetünk és a beszélő szándékaként értelmezhetünk) a tolmácsolásban a sokkal egyértelműbb negatív konnotációt tartalmazó *beherrschen* igével realizálta a tolmács. Míg az eredeti szövegben a *control* ige semleges olvasata is egy interpretációs lehetőség lett volna, addig ez a tolmácsolásban kizárt. A CNY-i szöveg tehát egyértelműbb interpretatív eredményhez vezet: dezambiguáló explicitációról van szó.

Nézzünk most olyan eseteket, ahol energiacsökkentő explicitáció valószínűsíthető. Az ebbe a kategóriába tartozó explicitáció lexikális szintű realizálására jó példa a már említett *horizontally challenged vs. kövér*. A két kifejezés denotatív ekvivalens, denotatív ugyanazon interpretációhoz vezetnek. Mindazonáltal feltételezhető, hogy az angol kifejezés esetén az interpretációs folyamatot egy relatív hosszú, a szó szerinti vagy alapjelentés utáni keresés jellemzi, s miután nem sikerült a kontextusba illő szó szerinti jelentést találni, komplex inferenciafolyamatok indulnak meg és folynak mindaddig, míg nincs meg a helyes, szövegkörnyezetbe illő jelentés. Figyelembe kell venni természetesen, hogy az ilyen és hasonló esetekben az értelmezési nehézségek a beszélő szándéka szerint valók és a kommunikatív értelem részét képezik, hiszen az eufemisztikus kifejezések természetüknél fogva nemcsak a MIT, hanem a HOGYANT is fontossá teszik. Hasonló interpretációs folyamatok feltételezhetőek a kreatív metaforák esetén is.

A következő példa mutatja, hogy az energiacsökkentő explicitáció a szöveg felépítésének modifikációja útján is létrejöhet:

<p>But the problem I suggest, is with general equilibrium theory, not with entrepreneurship. ...</p>	<p>Ich möchte hier darauf hinweisen, dass das Problem nicht beim Unternehmertum liegt, sondern bei der Theorie des Gleichgewichts.</p>
---	--

Forrás: Pöchhacker-korpusz

A két idézett propozíció közötti ellentétes kapcsolatot ez eredeti szövegben csak a második részben lévő *not* szignalizálja, a célnyelvi szövegben azonban a grammatikalizált *nicht...sondern* diskurzusmarker. A szövegkörnyezet a forrásnyelvi szövegben is világossá teszi ennek az ellentétes viszonynak a meglétét, az interpretációs folyamat mégis komplexebbnek tűnik. A *not* hallatán ugyanis a propozíció további részének interpretációja mellett elkezdődik a már hallottak reinterpretációja, azaz az ellentétpár egyik pólusaként való azonosítása (ld. *subordination retroactive*, Roulet et alii ³1991: 41f). Ezáltal a befogadónak el kell vetnie az azidáig már létrehozott inferenciákat, és új hipotéziseket kell alkotnia. A tolmácsolt szövegben ezzel ellentétben a *nicht* korai megjelenése instrukciót jelent az utána következő propozíció interpretációjához, amelyet a *sondern* még meg is erősít. A hallgatót a szöveg ily módon kézen fogva vezeti a helyes interpretációhoz. (Azt persze nem tudhatjuk, hogy ez tudatos stratégia volt-e a tolmács részéről vagy éppen véletlenszerű fogalmazási mód, az explicitáció okainak vizsgálata nem tárgya írásunknak.)

A explicitáció kapcsán gyakran idézett reáliák és azok magyarázó hozzáadott elemekkel való fordítása (melyet általában explicitációként tart számon a szakirodalom) az explicitáció itt javasolt felfogása tükrében komplexebb képet mutat: tegyük fel, a magyar szövegben szereplő *Petőfit* a német célnyelvi szöveg a *der ungarische Dichter Petöfi* kifejezéssel adja vissza. Bizonyossággal állíthatjuk, hogy a forrásnyelvi (magyar) befogadó háttértudása miatt egyidejűleg

minden potenciális, Petőfihez kapcsolódó jelentéselemet és inferenciát automatikusan aktivál, holott az adott szövegkörnyezetben ezek közül csupán néhánynak van kommunikatív relevanciája. Más szóval lehetséges, hogy az interpretációs folyamat egészében jelentéselemek válnak aktívvá és inferenciák jelennek meg, amelyeknek nincs jelentőségük az interpretáció kontextuális eredményét tekintve, de növelik az értelmezési folyamatra fordított energiát. Ezzel ellentétben a célnyelvi befogadó (feltéve, hogy először hallja a Petőfi nevet) csupán az éppen szükséges jelentéselemeket kell hogy befogadjon, amely nem jár hipotézisek felállításával és elvetésével. Természetesen ettől függetlenül még mindig sokkal kevesebbet tud a költőről, mint a forrásnyelvi kultúra tagja, de azt mindenesetre tudja, ha nem is többet, amit az adott szituációban tudnia szükséges. Ha tehát csak ezt az energiafaktort nézzük, akkor a fordítás valóban explicitebbnek tűnik – de nem azért, mert *több* információt kínál, hanem mert *kevesebbet*. Hogy ezáltal összességében véve explicitebb-e, az további kutatást igényel. Nem ismeretes ugyanis, hogy a két folyamat közül melyik követel több energiát, a referens kiválasztása a már meglévő ismeretek közül (FNY), vagy az addig ismeretlen objektum létrehozása (CNY). A válasz talán pszicholingvisztikai kutatásokkal adható meg.

4. Eredmények, összefoglalás

Kiindulva az explicitáció intuitívan nyelvi kifejtettségeként értelmezett fogalmából az alábbi következtetésekre jutottunk:

(1) Az explicitáció fogalma elválaszthatatlan az interpretáció fogalmától. Ez egyenesen következik az explicitációnak egy nyelvi kifejezés egyértelműségként, kifejtettségeként (ill. annak mértékeként) való meghatározásából, hiszen bármely nyelvi jel kifejtettségének, egyértelműségének, világosságának mértékét csakis interpretáció útján lehetséges megállapítani.

(2) Az explicitáció vizsgálatánál (a nyelvi közvetítés körülményei között is) a mindenkor befogadó feltételezett interpretációját ill. interpretációs folyamatát célszerű figyelembe venni, hiszen számára, az ő háttérismereteinek figyelembevételével született meg az adott közlés.

(3) A forrásnyelvi és célnyelvi szövegek explicitációs fokának összehasonlítása során legcélszerűbb a forrásnyelvi és a célnyelvi befogadó által feltételezhetően generált interpretációs folyamatoknak és azok eredményének összehasonlítása.

(4) Az a nyelvi kifejezés explicitebb, amely az adott kontextusban ill. szituációban olyan interpretációt generál, mely kevesebb problémával és nagyobb valószínűséggel a feladó által kívánt eredményhez vezet.

(5) Az explicitáció ezen definíciójából következik, hogy meghatározása csak is azon a szinten történhet, amelyen az interpretációs folyamatok zajlanak, tehát a nyelvhasználat szintjén, annak minden szituációs és kontextuális, szemantikai és pragmatikai faktorával együtt.

(6) Az interpretációs folyamatok szerepe szerint az explicitáció két kategóriáját különböztettük meg: a *dezambiguáló explicitációt*, amely növeli a kontex-

tuálisan helyes értelmezés *valószínűségét*, és az *energiacsökkentő explicitációt*, amely csökkenti a kontextuálisan helyes értelmezés megtalálásához szükséges *energiát*.

(7) A nyelvek rendszerbeli különbségeiből (akár grammatikai, lexikális, stilisztikai és egyéb téren) adódó eltérések a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg között nem alkalmasak a szöveg kifejtettségi fokának mérésére, hiszen bizonyos nyelvészeti kategóriákat, és nem konkrét *parole*-aktusokat hasonlítanak össze. Mivel két nyelvrendszer absztrakt kategóriáit állítják szembe egymással, sokkal inkább a két nyelvrendszer kontrasztív leírására alkalmasak, nem pedig arra, hogy a fordítási folyamatról ill. a fordítási folyamat eredményeként létrejött szövegekről szolgáljanak ismeretekkel.

Irodalom

- Baker, M. 1996. Corpus-based translation studies: The challenges that lie ahead. In: Somers, H. (ed.). *Terminology, LSP and Translation. Studies in Language Engineering in Honour of Juan C. Sager*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 175–186.
- Brandt, M., Koch, W., Motsch, W., Rosengren, I., Viehweger, D. 1983. Der Einfluß der kommunikativen Strategie auf die Textstruktur – dargestellt am Beispiel des Geschäftsbriefes. In: Rosengren, I. (ed.). *Sprache und Pragmatik. Lunder Symposium 1982*, Stockholm: Almqvist & Wiksell International. 105–135.
- Blum-Kulka, S. 1986. Shifts of Cohesion and Coherence in Translation. In: House, J., Blum-Kulka, S. (eds.). *Interlingual and Intercultural Communication. Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies*. Tübingen: Narr. 17–35.
- Coseriu, E. 1981. *Textlinguistik*. Herausgegeben und bearbeitet von Jörn Albrecht. Tübingen: Narr.
- Ducrot, O. 1998. *Dire et ne pas dire*. Paris: Hermann, éditeurs des sciences et des arts.
- Kade, O. 1971. Zum Verhältnis von Translation und Transformation. In: *Studien zur Übersetzungswissenschaft. (Beihefte zur Zeitschrift Fremdsprachen 3/4)*. Leipzig. 7–26.
- Heltai P. 2003. Az explicitáció egyes kérdései az angol–magyar szakfordításban. In *Porta Lingua – 2003. Cikkék, tanulmányok a hazai szaknyelvoktatásról és -kutatásról*. Debrecen, DE ATC.
- Klaudy K. 1986. Az idéző mondat egység ígéről. *Magyar Nyelvőr*, 110. évf. 2. szám. 214–223.
- Klaudy K. 1996. Back-Translation as a Tool for Detecting Explicitation Strategies in Translation. In: Klaudy K. & Lambert J. & Sohár A. (eds.). *Translation Studies in Hungary*. Budapest: Scholastica. 99–114.
- Klaudy K. 1998. Explicitation. In: Baker, M. (ed.). *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. London: Routledge. 80–84.
- Klaudy K. 1999. Az explicitációs hipotézisről. *Fordítástudomány* I. évf., 2. szám. 5–21.
- Koller, W. 1997. *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Wiesbaden: Quelle & Meyer.
- Kusztor M. 2003. *Grammatical Metaphors* és explicitáció a tolmácsolt szövegben. Közelítés Halliday modelljéhez. In: Kukorelli S. (ed.) *A nyelvtudás szerepe a változó Európában –*

- Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia Füzetei. V. Dunaujvárosi Nyelvvizsgáztatási és Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia, 2003*, Dunaujvárosi Főiskola. 220–226. Hozzáférhető az interneten: <http://www.polioid.hu/kf/nyelvikonf/2003/KM.htm>.
- Pápai V. 2001. *Az explicitációs hipotézis vizsgálata*. Doktori disszertáció, Pécsi Tudományegyetem.
- Pápai V. 2002. Fordítási univerzálék: az explicitáció. In: Fóris Á. & Kárpáti E. & Szűcs T. (eds.). *A nyelv nevelő szerepe. A XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye*. Pécs: Lingua Franca Csoport. 486–493.
- Moeschler, J. 1989. *Modélisation du dialogue. Représentation de l'Inférence argumentative*. Paris: Hermès.
- Roulet, E. & Auchlin, A. & Moeschler, J. & Rubattel, C. & Schelling, M. 1991. *L'articulation du discours en français contemporain*. Bern: Peter Lang.
- Roulet, E., Fillietaz, L., Grobet, A. 2001. *Un modèle et un instrument d'analyse de l'organisation du discours*. Bern: Peter Lang.
- Schreiber, M. 1993. *Übersetzung und Bearbeitung. Zur Differenzierung und Abgrenzung des Übersetzungsbegriffs*. Tübingen: Narr.
- Shlesinger, M. 1995. Shifts in Cohesion in Simultaneous Interpreting. *The Translator*. Vol. 1. No. 2. 193–214.
- Sperber, D., Wilson, D. 1986. *Relevance. Communication and Cognition*. Cambridge: Harvard Univ. Press.
- Steiner, E. 2001. Translations English – German: investigating the relative importance of systemic contrasts and of the text-type 'translation'. In: *SPRIKreports* 7, 3/2001, 3–47. <http://www.hf.uio.no/german/sprik/>
- Weissbrod, R. 1992. Explicitation in translations of prose-fiction from English to Hebrew as a function of norms. *Multilingua* Vol.11. N.2. 153–171.
- Werner, O. 1991. Sprachliches Weltbild und/oder Sprachökonomie. In: Iwasaki, E. (ed.). *Begegnung mit dem 'Fremden'. Grenzen – Traditionen – Vergleiche. Akten des VIII. Internationalen Germanisten-Kongresses Tokyo 1990*. Band 4: *Kontrastive Syntax, Kontrastive Semantik, Lexikologie, Lexikographie, Kontrastive Pragmatik*. München: Iudicium. 305–315.
- Wotjak, G. 1985. Techniken der Übersetzung. *Fremdsprachen* Vol. 29. N.1. 24–34.

Jegyzetek

- ¹ Steiner 2001, de vö. Kusztor 2003.
- ² Annál fontosabb szerepet játszik – mind a megértés nehézségi fokát, mind a nyelvi jelek kondenzációs fokát tekintve – az előfordulási gyakoriság (ld. Werner 1991: 308ff.).
- ³ Ezek és a dolgozat egészében tett megállapítások természetesen csak a transláció egyik, de messze leggyakoribb esetére vonatkoznak, amikor is a fordító a szövegszintű értelem legfőbb invariancia-követménye szerint dolgozik (Schreiber terminológiája szerint *Primat des Sinns*, 1993: 199f.), szemben például az elsősorban a szójelentés invariancia-követménye által vezérelt fordítással (Schreibernél *Primat der lexikalischen Grundbedeutung*, 1993: 195f.). A szövegszintű értelem fogalmát Schreiber Coseriu nyomán mint a szöveg egészének *signifié*-jét definiálja (Coseriu ²1981: 48).
- ⁴ A nagybetűk jelentéselemeket jelölnek.
- ⁵ Ez a gondolat összhangban áll Sperber and Wilson (1986: 121) állításával, akik szerint

valami, aminek nincs kontextuális hatása (*contextual effect*) – más szóval olyan információk, melyekből a befogadó nem tud inferenciát generálni –, annak nincs kommunikatív relevanciája sem. Az adott kommunikatív aktus interpretációja szempontjából a fiútestvér korából adódó lehetséges inferenciák nem fontosak, így az erre vonatkozó információ sem releváns.

⁶ Az interpretáció eredményét a propozicionális és az illokutív aspektus kombinációjaként elemeztük, ami nagyjából a szemantikai és a pragmatikai interpretáció együttesének felel meg. Ehhez pontosabban ld. Brandt, Koch, Motsch, Rosengren and Viehweger (1983: 110).

⁷ [http://ods-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/682/26/PDF/N0268226.pdf?](http://ods-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/682/26/PDF/N0268226.pdf?OpenElement)
OpenElement, 2003. jún. 10.

[http://ods-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/682/27/PDF/N0268227.pdf?](http://ods-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N02/682/27/PDF/N0268227.pdf?OpenElement)
OpenElement, 2003. jún. 10.

⁸ Az angol és német eredeti és tolmácsolts szövegeket tartalmazó korpuszt Prof. Dr. Franz Pöchhacker bocsátotta rendelkezésünkre, amiért köszönettel tartozunk.

KINGA KLAUDY

LANGUAGES IN TRANSLATION

LECTURES ON THE
THEORY, TEACHING AND PRACTICE OF TRANSLATION

With illustrations in English, French, German, Russian and Hungarian

(Budapest: Scholastica 2003, 473 pp. ISBN 963 206 839 4)

Part I.

THE THEORY OF TRANSLATION

Part II.

THE TEACHING OF TRANSLATION

Part III.

TRANSFER OPERATIONS IN TRANSLATION

Part IV.

LEXICAL TRANSFER OPERATIONS

Part V.

GRAMMATICAL TRANSFER OPERATIONS

Megvásárolható vagy megrendelhető:

LIBRA KÖNYVESBOLT

1085 Budapest, Kölcsey u. 2.

Tel: 4830659, Fax: 4830660 Tel/Fax: 2675777

E-mail: libra@mail.datanet.hu /Homepage: www.librabooks.hu